

NAGY GÁBOR
**A nemzeti önismeret
 a magyar költészetben**

Az 1960-as évektől az ezredfordulóig
 I. rész

Bevezetés

Az irodalmi folyamatok nem a Művészet vagy Irodalom feliratú légmentes kísérleti laboratóriumban zajlanak. Mint minden nyilvános, közösségi cselekvés, az irodalmi műalkotás is társadalmi-kulturális kontextusba ágyazódik. Még a korától, társadalmi téridejétől legradikálisabban függetlenedni látszó műalkotást is korához, közösségi kontextusához kapcsolja beszédeségével és jelentőségteliségével a szándék, amellyel épp e kötöttségektől akar látványosan megszabadulni. Vannak ugyanakkor alkotások és életművek, amelyek a közösségi létmód problémáit, kérdéseit nem nyűgnek vagy az önkiteljesítést korlátjának tekintik, hanem a társadalmi és történelmi jelenségekre érzékenyen reagálva hozzák létre saját világukat.

Egy adott kor társadalmi viszonyait távolnétben a kor történelmi jellegzetességei határolják. S bár a történelem jelenidejűségében többnyire nem történelemnek, hanem politikának és (társadalom)történetnek mutatja magát, a gondolkodó ember képes a folyamatok egyes elemeinek különleges jelentőségét akár szinkronitásban is felismerni.

Társadalom és kultúra, társadalom és történelem, ebből következően történelem és művészet egymástól teljesen szét nem választható, egymáson sokszínű bonyolultsággal áttetsző mintázatok. Ezt az összetett struktúrát csak leegyszerűsítette a marxista felfogás, amikor mindent a történelem meghatározó, determináló erejével magyarázott, ráadásul a történelmet egyoldalúan osztályharcként – és a proletárdiktatúrához vezető „logikus” és szigorúan *fejlődési* folyamatként – elbeszélve. A strukturalizmus pedig egyszerűen nem vett

tudomást e rendszerek – művészet és társadalmiság – összefüggés-hálózatáról. A posztmodernitás a történelmi kontextus zárójelbe tételével, a közösségi funkció kiiktatásával, az individualitás (majd a nyelv) abszolutizálásával kísérte meg az irodalom teljes autonómiáját (nemegyszer immanenciáját) igazolni; ez az „elontologizáló” szemlélet, számtalan értékes elméleti hozadéka mellett, legalább annyiban leegyszerűsítőnek bizonyult, amennyiben kérdezmódjával, -technikájával az irodalmi törekvések egyik fele megszólíthatatlan maradt, némának tűnt fel. A közösségi problematikával szembesülő, az én-identitást a mi-identitás tükrében is szemlélő irodalmat e felfogás másodrendűnek, marginálisnak értékeli.¹ Ezt azonban nem igazolják sem az irodalmi folyamatok: a kritikában marginalizált törekvések újabb és újabb követőkre találnak, folyamatos változáson, módosuláson esnek át; sem az olvasói viszonyulások, visszajelzések: a „kiüresedett” irodalmi irányzatok újra és újra megtalálják olvasóikat. A közösségi érdekű irodalom peremre szorulása² ráadásul a magyar irodalomtörténet folyamataival sem egyeztethető össze, hisz ez a művészi szemléletmód a magyar irodalom legmeghatározóbb hagyományának folytatója. A huszadik század végi fejlemények sem indokolják mellőzését. Görömbei András éppen ellenkező, a közösségi modellek felértékelődését hozó törekvéseket tapasztal és tudatosít: „... a korábbi jóslatokkal szemben, s azok logikusnak látszó érvei ellenére a huszadik század vége az etnikai reneszánsz időszaka lett. Az etnikai egységek, közösségek egyre erőteljesebben ragaszkodnak önazonosságukhoz, anyanyelvükhöz, történelmi és kulturális hagyományaikhoz. Fokozottan gondjukká vált az *önmegfogalmazás*, a különbözőzésben, a sajátosságban megmutatkozó jellemvonásaik összegyűjtése, az összetartozás tudatának erősítése. Bizonyos, hogy ebben a közösségkereső, otthonkereső serénységben igen nagy szerepe van a huszadik század kegyetlen lelki elidegenedésének. (...) *A közösségi érzés épsége létérdeke a személyiségnek.* (...) Még az eredet és a történelem is a kultúrában tudatosodik, kap

¹ Ld. a hetvenes évek közepén indultak nemzedékéről pl. KERESZTURY Tibor sommás véleményét: „Az átértékelés szükségességét sürgette (...) annak a korai, ám időközben messzemenően igazolódott felismerése, hogy a magyar költészet útja *nem* az eddigi domináns irányba, a társadalmi érdeklődésű, alapvetően metaforikus kifejezésmódú »népnemzeti« modell továbbépülése felé vezet. (...) A nyílt ütközési felületek, felszíni konfliktusok nélküli korszituációban anakronisztikussá vált a virrasztás, a heroikus mégis-morál gazdag tradíciókkal rendelkező attitűdje...” KERESZTURY Tibor, *A kétely demonstrációja*

– a széthullott evidenciák költészete. *Mozgásirányok, értékváltozások a magyar líra újabb áramlataiban* = KERESZTURY Tibor, *Kételyek kora. Tanulmányok a kortárs magyar irodalomról*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2002, 13. [Kiemelés az eredetiben.]

² Vö. „Az irodalom funkciójának lefokozása, személyiség- és közösségalkító szerepének kétségbe vonása, leértékelése, kiiktatása mindennapi életünkben tény.” GÖRÖMBEI András, *Az irodalom értelméről* = GÖRÖMBEI 2008, András, *Azonosság, nemzet, irodalom*, Nap Kiadó, Budapest, 13.

továbbadható érzelmi keretet és formát. Az anyanyelv szerepe a döntő ebben, s a nyelvben megőrzött, rögzült nemzeti hagyományok, a nemzeti idézetkincs. Olyan elemek tehát, amelyek úgy kötnek egy közösség lelki-ségébe, hogy közben megkülönböztetnek más közösségektől. (...) A huszadik századi mérhetetlenül fölgyorsult civilizáció szinte szétzilálta a magyarság etnikai sajátosságait hordozó jelenségek szerves és változatlan továbböröklődését: ünnepi és alkalmi szokásrendjét éppúgy, mint a vallásban élő kulturális hagyományt, szertartásokat, énekek folytonosságát.”³ Hogy ez a tapasztalat az irodalmi művek sajátja is – sőt előbb leszűrhető műalkotásokból, mint mondjuk szociológiai tanulmányokból⁴ –, az evidens akkor, ha nem feledkezünk el irodalom és történelem, irodalom és referencia egymásra utaltságáról, s nem értékeljük alább az olyan műveket, amelyek cáfolják az irodalom teljes autonómiájának és immanenciájának teóriáját.

Az irodalom teljes autonómiáját valló felfogások antropológiai, posztkoloniális kritikája – épp a szocializmus időszakának *gyarmati* jellege révén – figyelemre méltó tárgyunk szempontjából is.⁵ Edward Said úgy véli, „a társadalom és az irodalom csak együttesen tanulmányozhatók és értelmezhetők”;⁶ „a szöveg, a »text« nem autonóm, hanem az alkotó és a befogadó pontjain egyaránt világba kapcsolódó, kontextuális létű és eseményszerű” jelenség, illetve hogy a „szövegek nemcsak a világban léteznek, hanem oda is helyezik magukat (...), és azáltal vannak, hogy a világban működnek.”⁷ Jánosi Zoltán nagyon fontos felismerése, hogy „A »posztkolonialitás« fogalomnak a magyar viszonyokra vetítése (...) egyáltalán nem mond ellent egyes újabb keletű európai kulturális mozgásoknak, illetve az ezeket feltáró elméletnek.”⁸ A gyarmatosító hatalom egyaránt porlasztója-elemésztője a (nemzeti) közösség identitásának és a személyes identitás integritásának, s ezzel egyidejűleg élénkítője az erre védekezően reagáló közösségi érdekű irodalomnak.

Az újabb tudományos gondolkodásmódok, különösen a kulturális antropológia és a szociálpszichológia egyes irányzatai ráirányították a figyelmet arra is, hogy a közös-

ségi identitás éppoly integráns része az egyes személyiségnek, mint ahogy a közösség sem csak a közösségi, hanem a személyes identitások révén is meghatározott.

Az irodalom a közösségi-, s kiemelten a nemzeti identitás legfőbb őrző s alakító közlésformája. Az irodalom legrégebb és legszélesebb hatósugarú hazai iránya nemzeti identitás, emlékezet és történelem összefüggése révén mindig *közösségteremtő* szándékú és erejű volt. „A modern értelemben vett magyar irodalomról mindig is leválaszthatatlan volt a nemzeti művelődésben betöltött pótolhatatlan szerepe: a nyelv, az ízlés és a gondolkodás művelése, a nemzeti önismeret és emlékezet fenntartása, közösségteremtő erőként való felhasználhatósága, a nevelésben, a különböző társadalmi emancipációs folyamatokban, a sokféle szocializációban nyújtott segítsége, illetve a társadalmi igazságosságához és demokratizáláshoz való hozzájárulása, no és nem feltétlenül utolsósorban az igényes szórakoztatás.”⁹

A nemzeti paradigma – és általában a kultúra – egyik kulcsfogalma a hagyomány: a közösség olyan tapasztalatfelhalmozódása és értékészlete, amely részben megosztható és megosztandó, részben megújítható és megújítandó. A „hagyomány szerepe éppen az, hogy a régi és új minőségek között egyensúlyt hozzon létre, az időtálló értékeket megtartsa, az egyszer már bevált és elismert kvalitásokat átörökítse az újabb nemzedékek számára. Szellemi otthont teremtsen, megvédve az egyént az elidegenedéstől, magánytól, a semmibe vetettség érzésétől.”¹⁰

E tanulmány sorozatban arra teszek kísérletet, hogy egy viszonylag jól elhatárolható, részben egyedi kulturális-irodalmi struktúrával rendelkező periódus költői életművei közül azokat vizsgáljam meg, amelyek kitüntetett szerepet játszanak a magyarság nemzeti identitásának alakításában, a nemzeti hagyományok továbbörökítésében és megújításában. A periódus a XX. század második felének az a szakasza, amelyben az (el nem kötelezett) alkotók már illúziótlanul szembesülhettek a kelet-közép-európai társadalmi helyzet jellegzetességeivel. A történettudomány e periódus 1957–1989 közötti szakaszát nevezi a kádári konszolidáció időszakának is, ami részben elfogadható foga-

3 GÖRÖMBEI András, *Nemzettudat a mai magyar irodalomban* = GÖRÖMBEI 1999, András, *Létértelmezések*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 382. [Kiemelések nem az eredetiben.]

4 Vö. GÖRÖMBEI – számomra is példaadó – hitvallásával: „Az irodalmat (...) az adott alkotó személyiség, s az adott nemzeti közösség önkifejezése legfontosabb, mert legérzékenyebb formájának tekintem.” GÖRÖMBEI András, *Irodalmunk szabadságharca* = GÖRÖMBEI 1999, 401.

5 Vö. „Bizonyos értelemben posztkoloniálisnak nevezhető minden olyan etnikai öntudat-formálódás, amely karakterisztikusan közösségek tudatalan hatalmi törekvéseinek kohójában született. Talán éppen ez az a pont, ahol a közép-európai történelem is sokrétű metahermeneutikai értelmezés lehetőségét igéri, hisz világunk szerencsétlenül gazdag a sok-

szor kölcsönös kolonizálások szövedékéből font értelemképzési hálóban.” SZAMOSI Gertrúd, *A posztkolonialitás* = HELIKON 1996/4., 418.

6 SAID, Edward, *Orientalizmus* = HELIKON 1996/4., 449.

7 SZAMOSI Gertrúd, *A posztkolonialitás* = HELIKON 1996/4., 421.

8 JÁNOSI Zoltán, *Egy Németh László-regény paradigmájához. Az Égető Eszter és a Száz év magány* = JÁNOSI 2005, Zoltán, *Fűszál és mindenség. Folklor és archaikum az újabb magyar irodalomban*, Holnap Kiadó, Budapest, 39.

9 PAPP 2003, Endre, *Identitáskeresés irodalomértésünkben*, Hittel, 2003/11. 123.

10 BITSKEY István, *Hagyomány és megújulás az ezredforduló kulturális értékrendjében*, Hittel, 1998/9. 40.

lom, ha konszolidáció alatt nem a „rend”, hanem a dik-tatórikus hatalmi viszonyok megszilárdítását értjük. Erre az időszakra is érvényes N. Pál József összegzése: „... az 1945 utáni rendnek szinte mindent sikerült szét-verníe, ami egy nemzet tudatának és jellemformáló tra-díciójának az átörökítéséhez fontos”.¹¹ Ugyanakkor a hatalom kultúraellenőrző szigorának enyhülése nagyobb teret adott az alkotói szabadságnak, mint az '56 előtti évtized, így nyíltabb és gazdagabb változatai jelenhettek meg annak a közösségi gondolkodásnak, amely Nagy László nemzedékének indulását jellemez-te. Illúziótlanság alatt azt értem, hogy az ekkor fellépő alkotók egyrészt, döntően az 1956-os forradalom és szabadságharc hatására, felismerték a politikai rend-szer alapvető ember-, közösség- és magyarellenességét, másrészt olyan irodalmi minta birtokában voltak elsősorban Nagy László, Juhász Ferenc, Illyés Gyula, részben Pilinszky János és Weöres Sándor költészete, illetve Németh László és Illyés Gyula esszé-, dráma- és regényírói munkássága révén, amely kijelölhette szel-lemi és költői útjuk irányát. Emellett – mivel mindany-nyan a hatvanas vagy hetvenes években alakították ki egyedi költői karakterüket – rendelkeztek már azzal az időbeli távlatlással, amely tompíthatta e minta magához hasonlító erejét, elősegíthette egyéni tájékozódásukat. Mielőtt a szűkebben irodalmi kiindulási pontokat rész-letesebben szemügyre venném, néhány tágabb, az iro-dalmi műveknek nemcsak intézményes létmódját, de természetét is meghatározó struktúra és fogalom viszonyrendszerének tisztázására keríték sort.

Kiindulási pontom az emberi gondolkodás és így a műalkotásokban megnyilvánuló alkotó én a priori közös-ségi megelőzöttsége. Jórészt a kulturális antropológia felől érkeztek olyan impulzusok, amelyek a mai iro-dalomelméletben is ráirányították a figyelmet az irodalom közösségi funkciójára, nemzeti identitást alakító voltára.

Nemzeti identitás és magyar irodalom összefüggése azonban irodalomtörténeti nézőpontból is kézenfekvő-nek látszik. A „nemzeti ébredés” nemhogy rányomta a bélyegét a XIX. századi magyar (és a nyugat- és közép-

európai) irodalomra, hanem főként éppen az irodalom keretein belül indult meg a nacionalizálódás folyamata. A XX. században aztán – különösen 1945 után – jórészt feledésbe, sőt takarásba került nem csak a nemzeti iro-dalom mint különböző előfeltevések alkotta fogalmi rendszerek középpontja, de a nemzeti identitás proble-matikája is kikerült a bölcséleti vizsgálódások fókuszá-ból. A magyar (és közép-európai) irodalom egy jelentős része azonban nem volt hajlandó tudomást venni erről a szellemi amnéziáról, s részben a hagyományközösség elve,¹² részben a kommunizmus kiváltotta szellemi ellenállás jegyében jelentős (élet)művekben folytatta a Csokonaitól Adyig többé-kevésbé töretlen ívet.

Az S. Varga Pál által elkülönített három – államkö-zösségi, eredetközösségi, hagyományközösségi – para-digma közül a posztmodernitás korában „az alkotó egyé-niségnek és vele az esztétikum autonómiájának elvét” uralkodóvá tevő eredetközösségi paradigmába kapcsol-ódó művek tűnnek az irodalom első vonalába tartozó-nak – a részben a hagyományközösség elvét folytató művek és alkotók a dekanonizáció folyamatának vannak kitéve. Maga S. Varga, bár könyve végén leszögezi: „az emberi kultúra történetének egyik jellemző vonása, hogy az egykor elvetett alternatívákat (...) időről időre újra fölfedezi”, sőt vallja, hogy „felelősséggel tartozunk minden emberi tudásért, amelyről valaha valamiért kénytelenek voltunk lemondani”,¹³ mégsem feltételez közvetlen folytonosságot a tanulmánya szerint Arany László életművével záruló paradigma és a XX. század népies mozgalma között. Azt azonban nem vitatja el, hogy a hagyományközösségi paradigma elemei beépül-hettek valamennyire a népies mozgalomba¹⁴ – magam úgy vélem, s a későbbiekben ezt igazolni is igyekszem, e paradigma máig nem szakadt meg. Módosulva bár, de tovább él Ady, József Attila életművében, majd Illyés Gyula és Nagy László ösztönző példája révén számos költő művészetében egészen napjainkig.

A hagyományközösségi elv paraszti kultúrát felfe-dező és a művészetét arra építeni szándékozó költői-nek programja folytatódik abban a XX. századi irány-

11 N. PÁL József: *Tankönyv-amméziában szenvedőknek* = N. PÁL 2001, József „Tisztának a tisztát őrizniük meg”, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 211.

12 A hagyományközösségi paradigma meghatározása S. VARGA Pálnál: „A hagyományközösségi értelmezés (...) egy eredeti és öntörvényű kulturális mintázat hagyományozódásának folytonosságához köti a nemzet fogalmát, a nemzeti irodalom lényegét pedig a nyelvhez hasonlóan sajátzerű s attól elválaszthatatlanul születő-alakuló köl-tészeti hagyományban látja, amely a külső hatásokat mindig önma-ga eleven lényegéhez hasonítja. Az irodalom lényege itt az a *poézis*, amely a kulturális közösségek legarchaikusabb korszakából, nyelv-ük kezdeti, poétikus használatából ered és hagyományozódik tovább, s eredetileg az egész közösség sajátja – a közösség teljes tudáskészletét hordozó *közköltészet*. Mivel a költészet e felfogás sze-

rint a nyelvből születik, esztétikum és nemzeti jelleg itt kölcsönösen feltételezi egymást és szorosan összefügg. A hagyományközösségi szemlélet a saját kultúra folytonosságának fenntartóját leginkább a parasztságban találja meg (magyar vonatkozásban Erdély hagyomá-nyörző nemesi kultúráját tekintve jelentős kivételnek), a költészetét pedig kizárólag ebben (...). A hagyományközösségi paradigma ver-tikális metaforájában az alsó szint a meghatározó: a népköltészet az *alap*, erre kell építeni, emelni a nemzeti poézis csarnokát.” S. VARGA 2005, Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogal-mi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodás-ban*, Balassi Kiadó, Budapest 14–15.

13 S. VARGA 2005, 621.

14 Vö. S. VARGA 2005, 619.

ban, amelyet Jánosi Zoltán archaikus remitologizációnak nevez. Ez a poétikai elv határozta meg a század első felének azt az irányzatát, amelyet nemzeti irodalomnak nevezhetünk.¹⁵ Értve e fogalom alatt olyan magyar irodalmat, amely *gondolkodása, tájékozódása centrumába helyezi a magyarság önismeretének, azonosság tudatának problémáját. Célul tűzi ki a nemzeti hagyományok ébrentartását, megőrzését és megújítását. Szembesül a múlt, a történelem eseményeivel és a jelen társadalmi folyamataival.* S ha úgy érzékeli, a jelen hatalmi elitje ki akarja forgatni a nemzetet ebből az örökségből, meg akarja fosztani az örökségből építkezés jogától, *a maga eszközeivel szembeszáll ezzel a hatalommal, leleplezi annak visszaéléseit és torzításait.* Tehette ezt ebben az időszakban – a XX. század utolsó négy évtizedében – abból az okból, mondhatni kényszerből, hogy soha ilyen veszélyeztetett nem volt a magyarság identitása. Mert kiszakította azt eredetéből, hagyományából a szocializmus azon önlegitimációs szándéka, hogy az új világrend időben visszafelé teremtsen olyan múltat, amely felől a törés folytonosságnak látszhat. Mert felmorzsolta a hagyományozott értékrenden alapuló önismeretet a szocializmus „új erkölce”, felülírva az emberi lét évezredes tapasztalatait és nemzedékről nemzedékre örökített közösségi életvezetési stratégiáit. Mert kiforgatta a magyarságot nyelvéből a szocializmus, amikor a diktatúrát demokráciának, az országnyivá tágított, szögesdróttal körülvont barakkot népköztársaságnak, a hagyományos társadalmi létstruktúrák erőszakos szétrombolását reformnak, építésnek nevezte.

A nemzeti irodalom tehát egyrészt történelem-orientált, másrészt a múltat minduntalan összeveti-ütközteti a jellel. Poétikai síkon ez – mint Jánosi vizsgálataiból kitetszik – azt jelentette, Nagy László költészetével bezárólag, hogy az ilyen látásmód egyik legfőbb eljárása az archaikus remitologizáció. S éppen Nagy Lászlónál valósul meg legteljesebben az a hármasság, amely a legszűkebb értelemben vett „bartókiság” lényege: archaikus mítosz, történeti látásmód és korvalóság ötvözete.¹⁶ Ezt a hagyományt kínálja az irodalomtörténet közvetlen előzménye azoknak a költőknek, akik fogékonyak a nemzeti identitás problémáira. S bár többségük épp a Nagy László-líra legerősebb karakter-

vonását, az archaikus remitologizációt nem követi (érhetően), a nemzeti irodalom újabb vonulata, Csoóri Sándortól Baka Istvánon át Nagy Gáspárig a nemzeti hagyományokra nyitottan, történelmi érzékenységgel felvértezve nyíltan szembesül az adott korvalósággal, legyen az a kommunista diktatúra vagy a rendszerváltás utáni évek morálisan is zavaros időszaka. Poétikai szempontból olyan közösségi érdekű líra ez, amely nem számol le a költészet eredendően személyes alkatával, de a személyességet sem csupán az individualizmus egyoldalúságában értelmezi, hanem egyén és nemzeti közösség eleven kapcsolatában. Tágabb értelemben bartóki karakterű, azaz lételeve a küzdés, világszemlélete oppozicionális-duális, a népi-nemzeti gyökerűt az egyetemessel összekapcsolva értelmezi. Bár az archaikus remitologizáció – a bartókiság „kimerülő vonulatát”¹⁷ képező poétikai elv – Nagy László után jobbára csak Ratkó József lírájában meghatározó, részlegesen tovább él Buda Ferenc és Vári Fábrián László költészetében is. De nem független e poétikai elvtől Kányádi Sándor, Ágh István és Baka István költői indulása sem.

Mivel az elmúlt két évtizedben elsősorban a líra esett áldozatul annak a szemléletmódnak, amely anakronisztikusnak bélyegzi a történelmi és nemzeti sorskérdéseket középpontba állító, poétikai formálásmódját tekintve is nemzeti jellegű művészi látásmódot,¹⁸ e művészeti és irodalmi folyamatból dolgozatomban csak a lírai életművekkel foglalkozom. Így az irodalomtörténeti előzmények közül is csak a lírában történetek kaphatnak hangsúlyt – nem elfeledve azonban, hogy akár Németh László, akár Babits Mihály vagy Illyés Gyula esszé- és tanulmányírói (sőt prózaírói) munkássága legalább olyan szellemi ösztönző erő volt a kiválasztott periódus költői számára, mint a tüzetesebben vizsgált lírai életművek. (S bármennyire megbontja is a Csoóri Sándor-portré egységét, nála sem térhettem ki részleteiben a Németh Lászlóé mellé állítható esszéire sem.)

Elsődleges célom azonban nem lehetett a nemzeti irodalom XX. századi természetrajza – nem is egy kutatóra, mint inkább kutatóműhelyek összehangolt munkájára szabott feladat az. Még csak a nemzeti küldetésű költészetünk teljes körképére sem vállalkoztam – e terep viszonylagos járatlansága csak annyit engedett meg,

15 Épp ezért szemléletem egyik megalapozója JÁNOSI Zoltán könyve: JÁNOSI 1996, Zoltán, *Nagy László mitológus költői világa. Az egyetemes és magyar irodalomtörténet koordinátáiban*, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.

16 Vö. „A »bartókiság« makrostruktúráját így a modern lét problémáiból fakadó törvénykeresés, az egyetemes-átfogási igény, és az erre a célra fölemelt archaikusság fogalmainak háromszögében lehet legtisztábban értelmezni.” JÁNOSI 1996, 120.

17 JÁNOSI 1996, 118.

18 Vö. „...az irodalomszemléleti paradigmaváltás (...) olyan érték-választási preferenciákkal lép föl újabban, amelyekben az irodalom nemzeti szempontjainak nemigen van helyük. A tragikus (például nemzeti) mítoszokat ki kell venni az irodalom illetékeségi köréből...” N. PÁL 2001, 217.

hogy felmutassak és bemutassak (pontosabban: újrasztuáljak) néhány költői életművet, amelyek kitüntetettnek tekinthetők nemzeti önismeretünk alakítása szempontjából, azaz a nemzeti paradigmához¹⁹ sorolhatók. Életművet, azaz csak azokat a költőket vettem figyelembe, akiknek egész lírai oeuvre-jük jellegét meghatározza a nemzeti önazonosság kérdéseivel szembesülés programja, s esztétikailag kimagaslót alkottak.

E szempont miatt mondtam le olyan jelentős lírai életművek vizsgálatáról, mint Tózsér Árpádé vagy Tornai Józsefé: előbbi bár a Csoóri Sándor nemzedékével párhuzamosan, hasonló alapról kibontakozva indult, érett és újabb költészetét csak erőszakkal lehetne e keretek közé szorítani. A „közép-európaiság” problémaköre, ami oly fontos Tózsér költészetében, bár érintkezik szempontjaimmal, nem fedheti el, hogy e líra szorosabb kapcsolatot tart az individualista gondolatiságon alapuló újabb kísérletekkel. Tornai József hatalmas életműve vizsgálódásom szempontjait illetően is rendkívül gazdag – mégis, ez csak egyik szelete annak a lírának, amely – Tózséréhez hasonlóan – a világ (nem csak Európa!) filozófiai áramlatait is termékenyen integrálva hoz létre különálló gondolkodói univerzumot. A *Hetek* költői közül Serfőző Simon költészetét nagyra becsült prózájánál sem tartom alább értékelhetőnek, szempontrendszerembe azonban csak erőszakkal volna beszorítható. Tolnai Ottó költészeté is jelentős teljesítménye századunknak, szintúgy Sziveri Jánosé – egyiküké sem olvasható azonban, torzítás nélkül legalábbis, a nemzeti identitás mint poétikai-tematikai szempont keresztmetszetében. Orbán Ottó gazdag és izgalmas lírája hamisítatlan európai költészet; remek – Balassi, Csokonai, Kölcsey, Arany stb. hangján írt – stílusimitációi ellenére sem sorolható a nemzeti irodalom – fentebbi meghatározás szerinti – csoportjába. Oravecz Imre inkább csak a *Halászóemberrel* kerülhetne itt szóba – nem vagyok benne bizonyos, hogy abban is nem az individuum

analízise a meghatározó, mint korábbi – összességében is kiváló – költészetében. De nem folytatom a kimaradtak névsorolvasását: az utánam jövők ha végiggondolják szempontjaimat és döntéseimet, arra is módot fognak találni, hogy a nem egészen indokolt hiányokat megszüntessék, munkám viszonylag szűkre szabott körszeletét egészszé kerekítsék.

A kutatás tárgyául szolgáló életművek karaktere – a közös alapképleten túl – a nemzeti-közösségi érdekű irodalom számtalan változatára adnak példát. Csoóri Sándor költészetében az individuum lét-drámája a közösség sorsképletének mintájára, azzal összefonódva íródik.²⁰ Kányádi Sándor költészeté a nemzeti önazonosság kereteit szülőföld és anyanyelv egymásrautaltságában ismeri fel.²¹ Szécsi Margit lírájában avantgárd-groteszk, karneváli világlátás és történelmi fedezetű igazság- és tisztaság-igény kettőssége jelenthet külön izgalmat az olvasónak. Ratkó József halottaink, eleink etikai példáját tekinti közösségi irányítúnak.²² Bella István a végletekig csigázott nyelvi játékosság változataiban vall közösségi önismeretükről. Ágh István szülőföld, történelmi emlékezet és a filozofikus távlatokba emelt személyes sors hármásában hozza létre egyedi életművét. Buda Ferenc a különállás és összetartozás konfliktusát viszi színre verseiben.²³ Baka István a nemzet történelmi tapasztalatát transzponálja metafizikai-apokaliptikus síkra.²⁴ Farkas Árpád költészeté kudarcos nemzeti történelem és kisebbségi sors kettős terhéről ad számot. Vári Fábrián László a történelmi emlékezet megtartó ereje mellett tesz hitet.²⁵ Nagy Gáspár lírája a mitikussá emelt '56 és a keresztény erkölcs ígézetében fogant.²⁶ Utassy József költészeté – a dal hagyományát eredetien megújítva – emberség és hazafiság egymást feltételező voltáról ad számot.²⁷ Oláh János verseiben a közösségből kitalált stációt járhatjuk végig. Mezey Katalin versei a családtól a nemzeten át a keresztény sorsélményig pásztázzák a közösségiség tereumait, illetve a közös-

19 Vö. „Mit nevezek nemzeti paradigmának az interpretációban? Az irodalomértés olyan jellegzetes válfaját, amely a kommunikációs gyakorlatban megvalósuló egyéni és a tőle elválaszthatatlan közösségi önazonosság-képződés (és -képzés!) nyelv-művészeti változatait vizsgálja, illetve az értelem- és ítéletalkotás történeti folyamatában a nemzeti modellt bizonyos, a létmódjából természetesen adódó, identifikáló jegyek alapján autonóm kulturális alakzatként fogadja el. Nem más ez valójában, mint közösségalkotó vonatkozási rendszer. Az önszemlélet és az önmegértés nyelvi-szociális kerete. Az ekképpen kategorizált értelmezői gyakorlat elősegítheti a nemzeti önismeret és identitás – a verbális cselekvésben kifejeződő – valóságának átélését, s hozzájárul az autonóm anyanyelvi tudás- és műveltségbeli formák megőrzéséhez.” PAPP 2003, 127.

20 NAGY Gábor, *A közösségi hangoltságú személyiség lét-drámája Csoóri Sándor költészetében*, Kortárs, 2006/11–12. 100–124.

21 NAGY Gábor, *A szülőföld és az anyanyelv mint a nemzeti önazonosság keretei Kányádi Sándor költészetében*, Forrás, 2004/5. 29–64.

22 NAGY Gábor, *Ratkó József, a halottak költője*, Hítel, 2003/11., ill In: Tariménes, II. évf. 1. szám, 152–167.

23 NAGY Gábor, *A különállás és összetartozás magatartásmodellje Buda Ferenc költészetében*, Hítel, 2004/8.

24 NAGY Gábor, *A nemzeti közösség sorsértelmezése Baka István költészetében*, Forrás, 2004/12. 53–78.

25 NAGY Gábor, *A történelmi emlékezet mint megtartó erő Vári Fábrián László költészetében*, Magyar Napló, 2005/1. 19–26.

26 Ehhez részben NAGY Gábor, *Hatalom, medialitás és emlékezet. Nagy Gáspár Nagy Imre-versének történeti-politikai környezete, poétikai előzményei és (de)kanonizációs utóélete*, Életünk, 2007/8. 33–51.

27 NAGY Gábor, „Virágok romlása”. *Hazafiság és emberség Utassy József költészetében*, Forrás, 2004/1. 13–26.

ségiség hiányának lélektorzító voltát. Kiss Benedek – Utassyval részben rokon módon – az újrhangszerelt dal segítségével vall az egyes ember sorsáról, amely nála mindig közösségi létgondot is jelent.

E tanulmányorsozatból – vélt vagy valós okkal – kimaradtak sokan olyanok, akik a későbbi kutatók hasonló szempontú vizsgálatát inspirálhatják, gondoljunk bár – a már említetteken kívül – Domonkos István, Hervay Gizella, Tari István vagy Kiss Anna önmagában is rendkívül izgalmas költészetére.

A vizsgált életművekről sem teljesen átfogó képet, csak egy olyan keresztmetszetet kívántam adni, amely metszet a nemzeti identitás mint poétikai és tematikus ív szempontjából koherens és lineárisan egész. Azaz bár vizsgálatom fő területe a kádári konszolidáció idejére esik, a kiválasztott életműveket – a poétikai-tematikus elv vezérfonalán – végigkövetem lezárultukig, illetve napjainkig.

Bár az identitás problematikája, hisz kisebbségi helyzetben módosulnak a hangsúlyok, indokolhatta volna a határon túli magyar irodalmak külön vizsgálatát, a magyar irodalom egységének hangsúlyozása érdekében lemondtam erről. Indokolta ezt az is, hogy a nemzeti irodalom és képviselői a szovjet gyarmatosítás idején, azaz a kádári időszak alatt lényegében Magyarországon is éppúgy kisebbségi helyzetben voltak, mint a határokon túl (még ha az individuum szintjén, egzisztenciális szempontból sokkal kisebb nyomásnak, elnyomásnak voltak is kitéve). Arra sem törekedhettem, hogy teljes keresztmetszetet adjak a határon túli magyar líra ilyen aspektusáról: azokkal a költőkkel nem foglalkoztam, akiknél lírájuk gondolatiságában ez csak részprobléma – mint például Szilágyi Domokosnál, Tolnai Ottónál, Sziveri Jánosnál, vagy éppen az ezt a problematikát ironizáló, az individualizmus felől szétíró Kovács András Ferencnél.

Nem vállalkoztam zárt, rendszerező bemutatásra sem az időszak nemzeti irodalmáról: írásom inkább lazán összefüggő tanulmányorsozat annak bizonyítására, hogy a nemzeti irodalom hagyománya nem zárult le Nagy Lászlóék nemzedékével. Rá akartam mutatni arra, hogy a magyar irodalom legrégebbi hagyományvonala az európai egységesülés és a multikulturalizmus világában is tovább él, s mindmáig van érvényes és megszívlelendő mondanója. A némileg kibillent kanonikus rendszert igyekeztem egyensúlyba hozni; azzal a tudattal, hogy a rendszerező munkát – és egyben e tanulmányorsozat kiegészítését, az esetleges elrajzolások, tévedések korrigálását – már valaki más fogja elvégezni.

Fogalmi viszonyrendszerek

I. Kultúra, vallás, közösségi identitás viszonyrendszere

Az újabb irodalomelméletek ez idáig jórészt csak a személyes identitás problémakörét járták körül, holott a közösségi identitás nem ritkábban válik kérdéssé a legkülönbözőbb műalkotásokban. Ma már szellemtörténeti közhelye a posztmodernitásnak az én-identitás megragadhatatlansága, labilitása. Egy nemzeti közösség identitása még kevésbé szilárd vagy megragadható. Nem csak azért, mert a közösségi identitásnak része a közösséget alkotó személyek mindegyikének részben különböző identitástudata (persze a közösségi identitás korántsem az egyéni identitások összessége); hanem azért is, mert a közösség – legyen az regionális vagy nemzeti közösség – jellegében, létmódjában még nyilvánvalóbb ezen identitástudat bizonyos jegyeinek virtualitása, megalkotottságában rejlő viszonylagossága: értelmezett – épp ezért: különbözően, többféleképp értelmezhető – volta. A nehezen megragadhatóság, illékonyosság, változékonyság, örökös mozgásban levés azonban nem hogy gátolja, inkább még inspirálja a tudományos kutatást a nemzeti identitás megragadható, rögzíthető, megnevezhető és leírható jegyeinek vizsgálatára.

A személyes és közösségi identitás hierarchikus szembeállítás, egyik kijátszása a másik ellenében azért sem lehetséges, mert csak egymásra-utaltságukban őrzik meg épségüket. „A személyiségnek léte épsége érdekében szüksége van közösségre, szüksége van egy belső otthonvilágra, folytonosságra és biztonságra.”²⁸ E közösségi létstruktúra legkülső kerete a nemzet.

A nemzet önazonosságának legfontosabb alkotóelemeit kultúrája adja: a kultúra szuprapozícióban van, azaz bennfoglalja a nemzeti identitást, ám természetesen a nemzeti identitás is visszahat a kultúrára, alakítja szerkezetét. Még akkor is, ha minden kultúra csak részben nemzeti: eredetében, kapcsolódási pontjaiban nemzetek fölötti jelenség, miként a nagy vallások is. Kultúra és vallás kapcsolatát plasztikusan írta le Thomas Stearns Eliot: „minden egyes kultúra a vallással együtt jelent meg és bontakozott ki; a szemléltető nézőpontjától függően a kultúra a vallás produktumaként jelentkezik, vagy a vallás a kultúra produktumaként.”²⁹ Alább még pontosítva véleményét, hangsúlyozza, hogy kultúra és vallás között nem viszony van, hanem egyik a másiknak a *megtestesülése* (megint csak a nézőponttól függően reciprok formában). Még diffe-

28 GÖRÖMBEI András, *Azonosság, nemzet, tudomány* = GÖRÖMBEI 2008, 185.

29 ELIOT 2003, T. S., *A kultúra meghatározása. Jegyzetlapok*, ford. Lukácsi Huba, Szent István Társulat, Budapest, 12.

renciáltabbá teszi e tételt az a fontos észrevétel, hogy egy nép hitének fogalma nem merül ki a gyakorló hit formáiban, „mindig sokkal több vagy kevesebb” annál. Mindenesetre „bármely vallás, amíg létezik, a maga szintjén világos értelmet ad az életnek, megadja a kultúra szerkezetét, s megóvja az emberiség tömegeit az unalomtól és kétségbeeséstől”.³⁰ A felcserélhetőség elvéből következően ugyanez igaz a kultúrára – mint ezt maga Eliot is megfogalmazza: „A kultúrát egyszerűen úgy is leírhatnánk, mint olyasvalamit, ami érdekessé teszi az életet arra, hogy megéljük.”³¹

Vallás és kultúra szétválaszthatatlan kapcsolatának nézete tükröződik a nyugat- és közép-európai kultúrák közös elnevezésében. A zsidó–keresztény kultúrkörhöz tartozás nemzeti identitásunk legkülső, igaz, így is csak részleges meghatározója (gondoljunk a keresztény nézőpontból „pogánynak” tételezett, ma már a nyelvünkön kívül javarészt csak a folklórban – és a folklorizáló modernség művészetében – továbbélő hagyománykincsünkre, vagy akár az antikvitás egész Európát formáló hatására). Kultúránk keresztény vallási eredete még korunk erőteljes szekularizációs és globalizációs folyamatai közepette is meghatározza kultúránk jellegét. „A kereszténységben bontakoztak ki művészeink; a kereszténységben gyökereztek – egészen a legutóbbi időkig – Európa törvényei. A kereszténység az a háttér, amely előtt valamennyi gondolatunk értelme kirajzolódik. Lehet, hogy az európai nem hisz abban, hogy a keresztény hit igaz, és mégis, mindaz, amit mond, létrehoz és cselekedik, a keresztény kultúra eme örökségéből sarjad és abból nyeri értelmét. Egy Voltaire-t, egy Nietzschét csak egy keresztény kultúra képes megteremteni. (...) Ha a kereszténység elvész, egész kultúránk vele együtt vész el.”³²

Az esszéíró Eliot 1940-es évekbeli megfigyelései mellé a kulturális antropológia újabb tudományos eredményei állíthatók. Clifford Geertz definíciója szerint a kultúra „a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az élettel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket”.³³ Történetileg közvetített, örökölt: a kultúra eredet-jellegét és folytonosságát

hangsúlyozó kifejezések. Az élettel kapcsolatos tudások és attitűdök állandósítása és fejlesztése: a kulturális tevékenységek részbeni célelvűségét, hasznosságát, valamiért-valóságát, valamire-irányultságát is jelenti. A folytonosságban és az állandósítás fogalmában ott rejlik az identitás egyik lényegi összetevője: folytonosság és részleges állandóság nélkül nincs mit örökölni, nincs hagyomány, nincs identitás (és persze kultúra sincs). Még akkor is, ha nem csupán a kultúrának élte-tője, de a hagyománynak is természete a változandóság. A változandóság azonban nem jelent teljes felejtést, nem jelenti a gyökeresen új állandó privilégiumát, kizárólagosságát. Az újraértés, újraértelmezés nem megszünteti tárgyát, hanem gazdagítva (új) életre kelti.

Geertz vallás-definíciója megerősíti Eliot gondolatát vallás és kultúra egymást áthatásáról: a vallás „(1) szimbólumok rendszere, amely arra szolgál, hogy (2) erőteljes, meggyőző és hosszan tartó motivációkat és lelkiállapotokat hozzon létre az emberekben, miközben (3) kialakítja a létezés állandó rendjének koncepcióit, és (4) ezeket a koncepciókat a tényszerűség olyan aurájába öltözteti, amelyben (5) a lelkiállapotok és motivációk egyedülállóan valóságosnak tűnnek”.³⁴ A vallás szimbólumai „a hívőben bizonyos diszpozíciókat (tendenciákat, képességeket, vonzalmakat, jártasságot, szokásokat, kötelezettségeket) keltenek, amelyek tartós jelleggel kölcsönöznek cselekedeteinek és tapasztalatai minőségének”.³⁵ A vallás tehát speciális képességek, vonzalmak, jártasságok és szokások hálózata is. Ezek tartós jellege – *hagyomány* volta – pedig természetes módon identitás-képző vonás. „A kulturális közösségek töretlen, hagyomány biztosította identitása (...) az ember életképességének alapvető kritériuma.”³⁶

Másutt Geertz arra világít rá, hogy a „vallás sosem pusztán metafizika. A vallásos tisztelet formáinak, eszközeinek és tárgyainak minden ember számára mély, morális jelentősége van. A szentség megtapasztalása mindig egyfajta belső elkötelezettséggel jár együtt: ez a tapasztalat nem csupán tápot ad az imádatnak, de meg is követeli azt, s nem egyszerűen értelmi elfogadásra, hanem érzelmi odaadásra is kötelez. Az e világban túlnak tekintett dolog, öltse bár a *mana*, *Brahma* vagy a Szentháromság képét, meghatározó szerepet játszik az emberi viselkedés alakításában.” A vallás erkölcsi és értékelő elemeit foglalja össze Geertz (mások nyomán) az ethosz fogalmában, „elválasztva a »világkép« fogalmától, mely a kognitív, egzisztenciális vonatkozásokat jelöli”. E fogalom már túlvezet a vallás értelmezésén, s visszakapcsol a kultúra fogalmához: „Egy közösség ethosza nem más, mint tagjai életének alapárnyalata, jellege, minősége; morális és esztétikai stílusa, atmoszférá-

30 ELIOT 2003, 34.

31 ELIOT 2003, 27.

32 ELIOT 2003, 143.

33 GEERTZ, Clifford, *A vallás mint kulturális rendszer* = GEERTZ 2001, Clifford, *Az értelmezés hatalma*, Osiris Kiadó, Budapest, 74.

34 GEERTZ, Clifford, *A vallás mint kulturális rendszer* = GEERTZ 2001, 76.

35 GEERTZ, Clifford, *A vallás mint kulturális rendszer* = GEERTZ 2001, 82.

36 S. VARGA 2005, 44.

ja; azaz alapvető viszonyulás saját maguk és az élet által visszatükrözött világ[hoz]”. Ilyen értelemben nem csak a vallásról, de a kultúráról is állítható, hogy „megmutatja e jelentésgazdag viszonyt az emberek által vallott értékek és az általuk megélt lét általános rendje között”.³⁷

Vallás és kultúra szétválaszthatatlan egységét vallotta Kölcsey Ferenc is. Mint S. Varga Pál rámutatott, Kölcsey Herder nyomán „abból indult ki, hogy a kultúra nem más, mint maga a világ – ahogyan tudniillik egy nemzet (egy közös hagyomány által összefogott embercsoport) a maga számára nemzedékek hosszú során át öntudatlanul felépítette, berendezte. Ennek megfelelően a vallás a kultúrának az a szférája, amely az isteni kinyilatkoztatást ennek az otthonos világnak végső rendezőelvéként jeleníti meg.”³⁸ Miként már Kölcsey, Arany János is tisztában volt azzal, hogy a kereszténységgel való teljes azonosulás képtelensége épp a világban-lét otthonosságát csorbítja; a magyarság kereszténységgel szembeni idegenség-érzését tudatosítva „ugyanakkor elutasítja az eredeti saját vallás előtérbe állítását a keresztény vallással szemben, azt sugallván, hogy komolytalan dolog holmi »privát isten«-ben bízni”.³⁹ Az értelemvilág törése tehát nem szétzúzásának igényét váltja ki Aranyban, hanem megerősítését, toldoztatását-foltoztatását.

Más megközelítésben a kultúra konnektív struktúrájának nevezi Jan Assmann egyrészt a kultúra társadalmi síkon megvalósuló hatását, amely szerint a kultúra „az embert azáltal fűzi embertársaihoz, hogy »szimbolikus értelemvilág« (Berger/Luckmann) gyanánt közös tapasztalati, várakozási és cselekvési teret alakít ki, amely a maga elkötelező kötőereje révén bizalmat szerez és eligazítást nyújt”, másrészt az idődimenzió síkján kifejtett hatását, amennyiben „a tegnapot is hozzákapcsolja a mához, mégpedig olyanformán, hogy meghatározó élményeket és emlékeket formál és őriz meg, a tovahaladó jelen horizontján egy másik idő képeit és történeteit is magába zárja, így kelt reményeket és alapít emlékeket”. A kultúra ilyenformán identitásképző rendszer: „Mind a normatív, mind a narratív aspektus, mind az utasítás, mind az elbeszélés aspektusa hovatartozást vagyis identitást szerez, lehetővé teszi az

egyén számára, hogy »mi«-t mondjon. Ami az egyes individuumokat »mi«-vé kovácsolja, nem más, mint a közös tudás és önelképzelés konnektív struktúrája, amely egyfelől közös szabályokra és értékekre, másfelől a közösen lakott múlt emlékeire támaszkodik.”⁴⁰ A „kulturális emlékezet” biztosítja a kultúra folytonosságát, ez pedig, mint Assmann rámutat, nem vezérelhető, irányítható mechanizmus, hanem „társadalmi és kulturális keretfeltételek dolga”.⁴¹

Assmann is hangsúlyozza a közösségi identitás megalakított voltát. „A kollektív identitás (...) fikció és metafora”,⁴² fogalmaz, és e felfogás egybevág az újabb szociálpszichológiai megközelítésekkel: az identitás narrativitása „az elbeszélésszerkezet logikája és szabályai szerint”⁴³ működő nemzettudatot jelent, márpedig az elbeszélés mint tudományos metafora szintén magában rejtja a fikciót, a megalkotottság gondolatát. Azt is jelenti ugyanakkor, hogy a nemzettudat elbeszélésekben, narratív formákban is hagyományozódik: a nemzeti eredetmitológia megteremtésében, a nemzettudat életben tartásában és formálásában leghatásosabban az irodalom működhet közre.⁴⁴

Én-identitás és Mi-tudat nem egymással szemben álló kategóriák. Az Én-identitás Assmann értelmezésében két összetevőből áll: az egyéni identitás a csoport más tagjaitól megkülönböztető jegyek foglalata; a személyes identitás az ember társadalomban betöltött szerepére és helyére utal. „Az Én-azonosság mindkét vetülete (...) kulturálisan meghatározott.”⁴⁵ S miközben, Assmann megfigyelése szerint, az én a közösségi minták alapján nyeri el identitását, „kintről befelé növekszik”, s ezáltal a Mi-azonosság „elsőbbiséget élvez az egyén Én-azonosságával szemben, vagyis az identitás társadalmi (...) jelenség”, az is nyilvánvaló, hogy a Mi-tudat nem létezhet „a Mi-t alkotó és hordozó egyéneken kívül”.⁴⁶ Az identitás-formák hierarchiája és egymásra utaltsága egyben én és társadalom, én és kultúra szoros egymásra utaltságát is jelenti: „Az identitás mindkét aspektusa olyan tudatra tartozik, melyet az adott kultúra és korszak nyelvezete és képzeletvilága, értékei és normái sajátos módon formálnak és szabnak meg. (...) Mindenfajta identitás, így az Én-azonosság is, társadalmi konstrukció lévén, kulturális identitás.”⁴⁷

37 GEERTZ, Clifford, *Az ethosz, a világkép és a szent szimbólumok elemzése* = GEERTZ 2001, 7–8.

38 S. VARGA 2005, 582.

39 S. VARGA 2005, 590.

40 ASSMANN 1999, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. Hidas Zoltán, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 16.

41 ASSMANN 1999, 19.

42 ASSMANN 1999, 132.

43 PATAKI 2001, Ferenc, *Nemzetkarakterológia – nemzeti identitás –*

nemzeti narratológia = PATAKI Ferenc, *Élettörténet és identitás*, Osiris Kiadó, Budapest, 406.

44 Vö. „... a nemzeti »magas kultúra« – az irodalomtól a táblafestészig – ugyancsak szívesen folyamodott és folyamodik a közösségi narratívumok nagy tematizációihoz. Mi másért született volna a Buda halála, A kőszívű ember fia vagy akár az István, a király?!” PATAKI 2001, 418.

45 ASSMANN 1999, 130–131.

46 ASSMANN 1999, 129–130.

47 ASSMANN 1999, 131.

Az én-tudat kollektív megelőzöttsége nem jelent kötöttséget, rabságot az én számára: nem tagadja, hanem „hangsúlyozza az egyéni tudat szabadságát, szerepét a kollektív világ működésében.”⁴⁸ Mint S. Varga Pál Husserl nyomán kifejti, a „közös világ realitását (...) csakis az egyének közvetlenül személyes – primordiális – tapasztalatainak kölcsönös kicserélése-megosztása tarthatja fenn, csakis az ilyen tapasztalatok – még oly szűk – köre teheti lehetővé, hogy a kölcsönös nézőpontok generáltézisében az egyén a saját tapasztalataival összecsiszoló idegen tapasztalatokat szintén a realitásból eredő tapasztalatoknak könyvelje el.”⁴⁹

II. Nemzeti identitás, történelem és irodalom viszonyrendszere

A Mi-azonosság típusai közül a legszélesebb értelemadó egység a nemzet. A nemzet az egyének sokfélesége szempontjából természetesen végtelenül heterogén, ám néhány jellemző kiemelésével mégis kvázi-homogén közösség. Homogenitása egyrészt a valahová-tartozás, a származástudat, a közös anyanyelv síkján teremődik meg⁵⁰ – ez az eredetközösségi elv. Olyan egység ez, amelyben az egy családhoz tartozás élménye ismétlődik meg sokkal több egyén egybefoglalásával. Úgy is fogalmazhatnánk: a legszélesebb (és legtávolabbi) rokonsági fok az egy nemzethez tartozás, a nemzetközösség. „A nemzetek (...) a valóságot konstituáló, a társadalmat működtető kollektív tudás legátfogóbb mátrixai a modern európai civilizációban.”⁵¹ Ritkán ez a mátrix – demográfiai okokból – egybeesik az államalkotó közösséggel; a Trianon – és többszöri

emigrációs hullám – utáni Magyarországon természetesen használhatatlan a nemzetállam fogalma.⁵²

A nemzettudat egyetlen alkotójaként és alakítójaként az anyanyelvet feltételezni tévedés. Éppen ezért magyar irodalom és nemzeti azonosságtudat kapcsolatáról beszélve kevés volna azzal az evidenciával megelégedni, hogy a magyar nyelvű alkotások eleve hozzájárulnak a nemzeti identitás alakításához. Közösségi identitásunk nem alapul kizárólagosan az anyanyelv egységén. Mivel a nyelv „sajátos gondolkodásmódot, önálló nyelvi kultúrát, történelmileg kialakult és továbbalakuló hagyományrendszert hoz létre”,⁵³ túlmutat önmagán, bevonva horizontjába azokat az egyéb kulturális azonosságképző tartalmakat, amelyek eredendően nem nyelvi természetűek. Nyilvánvaló persze, hogy az anyanyelv óhatatlanul összekapcsol a nemzeti közösséggel: „Ha a nyelvet adottnak vesszük, hozzá képest mind a nemzet, mind az irodalom okozat, de ez a kettő egymáshoz képest egyszerre mindkettő: az irodalomnak a nemzet egyrészt teremtője, másfelől teremtettje. Ha valaki magyarul fogalmaz, értekezik, költeményt, színművet vagy regényt ír, óhatatlanul is szerződésbe lép egy közösséggel.”⁵⁴ Tágabb értelemben tehát minden magyarul írott irodalmi mű a nemzeti irodalom része. „De van az alkotóknak egy csoportja, amelyekben különleges nemzeti felelősség él. Ezek az alkotók személyes gondjuként élik meg a nemzet sorskérdéseit, ezért különleges szerepük van a nemzeti önismeret alakításában. Műveikben másokénál közvetlenebbül jelennek meg a nemzeti kérdések és sajátosságok.”⁵⁵ Hiszen a „nemzeti” nem egyszerűsíthető le az anyanyelviségre. Amit Assmann a „társadalmi hovatartozás tudatát”-ról mond, igaz a nemzeti hovatartozás tudatára is: „a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik”.⁵⁶ Ez az osztozás első-

48 S. VARGA 2005, 49. Vö. „A nemzeti hűség különösen képessé teszi az embereket az egyén szuverenitásának és jogainak tiszteletben tartására.” SCRUTON 2005, Roger, *A nemzetek szükségességéről* = Roger SCRUTON, *A nemzetek szükségességéről. Két tanulmány*, ford. Pásztor Péter, Helikon Kiadó, Budapest, 188.

49 S. VARGA 2005, 48.

50 A nemzet megalkotott, illetve született, örökölt, hagyományozott voltának „vitájához” megfontolandó szempontokkal járult hozzá DÁVIDHÁZI Péter: „Mivel Nietzschénél a nemzet csak nagyjából (»mehr... als«), de nem teljesen megalkotott dolog, és a születésnek is marad szerepe, a megalkotott nemzet tőle átvethető fogalma (vagy akár metaforájára) kutatási rendező elvként termékenyebb és védhetőbb, mint az újabb elméletek nyomán manapság divatos »elképzelt közösségek« vagy »kitalált hagyományok« metaforái, amelyek túlságosan azt sugallják, mintha légből kapott, semmiből elővarázsolt dologról beszélünk, vagyis túlnövesztik és abszolutizálják az önkényesség elemét, a kutatásban egyoldalú elvárásokhoz vezetnének, míg nem könnyen megfélekezünk bármiféle (közvetlenül amúgy is megfoghatatlan) *adottság* számbavételéről. Mivel bármit megalkotni csak valamiből lehet, legalábbis ha (...) emberek alkotnak, a nemzet mint *res facta* fogalma kiváló alkalmas ad a *miből* és *mivé* összehasonlítására...” DÁVIDHÁZI 2004,

Péter, *Egy tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, Budapest, 36.

51 S. VARGA 2005, 72.

52 Vö. „A magyarságot a történelme, példátlan szétszórtsága eleve arra predesztinálja, hogy ne a nyugati nemzetfejlődés eredményeként használt államnemzet, hanem a *kultúrnemzet* fogalmát használja.” GÖRÖMBEI András, *Nemzettudat a mai magyar irodalomban* = GÖRÖMBEI 1999, 383.

53 GÖRÖMBEI András, *Azonosságtudat, nemzet, tudomány* = GÖRÖMBEI 2008, 187.

54 SZEGEDY-MASZÁK 2003, Mihály, *Nemzet, nyelv, irodalom az egységesülő világban*, in: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A megértés módozatai: fordítás és hatástörténet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 20. [Kiemelés nem az eredetiben.]

55 GÖRÖMBEI András, *Irodalom és nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 20032, András, *Irodalom és nemzeti önismeret*, Nap Kiadó, Budapest, 8–9. Ezt azonban félreértés volna kirekesztő irodalomszemléletnek tekinteni. Maga GÖRÖMBEI így folytatja: „Természetesen alapvető részei a nemzeti önismeretnek azok a remekművek is, amelyek nem közvetlenül kapcsolódnak a nemzet kérdéseihöz.” I. m. 9.

56 ASSMANN 1999, 138.

sorban természetesen az anyanyelv által befolyásolt;⁵⁷ megvalósulhat azonban részben annak ellenében is, mint azt Dávidházi Péter éppen a magyar irodalomtörténet jeles alakja, Toldy Ferenc esetében bemutatta.⁵⁸ Az anyanyelv sem minden esetben jelenti a nemzet tudat teljes megélését, átélését, hiszen a közösségi (s így a nemzeti) identitásban „egy közös szimbólumrendszer használata révén osztozunk: (...) nem csupán szavakról, mondatokról és szövegekről van szó, hanem ritu-sokról és táncokról, mintázatokról és díszítményekről, viseletekről (...), ételekről-italokról, emlékművekről, képekről, tájegységekről, útjelzőkről és mezsgyékről”.⁵⁹ Nyelvi, vallási, etnikai, földrajzi, etnográfiai, műveltségi stb. összetevők lehetnek szerves részei egy adott nemzet önértelmezésének, önmagára szabott nemzetfogalmának. „Hogy melyik nemzet melyik tényezőkhöz köti kollektív emlékezetét és azonosság-tudatát első-, másod- és harmadsorban – illetve melyik nem játszik bennük szerepet –, s hogy végül az értelem-teli egész hogyan épül fel, alapvetően az illető nemzet egyedi történetisége határozza meg.”⁶⁰

Azok a kollektív elképzelések, amelyek egy adott nemzeti identitást különböző kulturális elemekkel telítnek, akkor is relevánsnak tekintendők, ha valójában – a nyelven kívül – nincs vagy alig van olyan tényező, amely etno- vagy geopolitikai határok mentén érvényesülne, azaz kizárólagosan az adott nemzetre volna jellemző. Nincs nemzeti öltözet vagy étel, sem bármi más abban az értelemben, hogy az csak az adott nemzetre jellemző. De van egy olyan komplex struktúra, amely bizonyos öltözetek, táncritmusok, énekszók, szimbólumok stb. összegeként többnyire egyetlen nemzet közös jellemzőiként figyelhetők meg.⁶¹ És ez a „kültúrnemzeti alapozású magyarságtudat a vizsgált népszerű túlnyomó többsége esetében empirikusan majdnem minden téren kimutatható, létező, és a maga nemében a legerősebb

csoportkötődést jelenti, megelőzve az állampolgári kötődést vagy az etnikumsemleges regionális tudatot.”⁶²

Vitathatatlan azonban, hogy „a Kárpát-medencei magyarok identitásában alapvető tényező a nyelv”. Hiszen ha a magyarság „állampolgári státusát és felekezeti hovatartozását nézzük (...), a magyar Európa talán leginkább megosztott népe. Ebben a megosztottságban közös nevező a magyar nyelv, amely annál is inkább betöltheti ezt az identifikáló szerepet, mivel areálisan beépült ugyan a közép-európai régióba, alapvetően elkülönítő sajátosságait mégis megtartotta. Közeli rokon nyelvek ezt a szerepét nem veszélyeztetik...”⁶³ Így nyilvánvaló a nyelvművészeti alkotások kiemelkedő – tradicionálisan is meghatározó, hisz a magyar kultúra alapvetően mindig irodalom-centrikus volt, szemben mondjuk a XX. században filmközpontú amerikaival – szerepe a nemzeti identitás alakításában és az egyén önidentifikációjában. (Kisebbségi léthelyzetben azonban nem elegendő az irodalom szimbolikus identifikációja: ha az anyanyelv kizorul a mindennapi kommunikációból, az hosszú távon a nemzeti identitás elvesztésével jár az egyén számára.)⁶⁴

Assmann értelmezésében éppen a személyközi érintkezés építi ki és termi újra a társadalmi identitást, vagyis az interakció, amely „a közös nyelv, közös tudás és közös emlékek által kódolt és artikulált *kulturális értelmet*, vagyis a közös értékek, tapasztalatok, várakozások és értelmezések készletét tartja keringésben”.⁶⁵ A társadalmi identitás akkor válik nemzeti identitássá, amikor egy szűkebb – bizonyos jegyek (eredet, nyelv, hagyományok) révén homogénnek tekinthető – közösség számára e kulturális emlékezet narratívája a közösség jellegéhez és tapasztalataihoz igazodóan homogenizálódik, egységesül.⁶⁶

A szimbolikus értelemvilágban zajló interakciók egyik speciális, kulturálisan kitüntetett – mert a művészetek közül a leginkább nyelvre utalt – területe az irodalom: az

57 Vö. „... bizonyos tapasztalati sémák megszilárdulnak és leülepednek, *anonimná* – s ezzel a csoporttagok tudatában *objektívvá* – lesznek, egyúttal nevet kapnak; bekerülnek a nyelvbe, mely az ilyen tipizált tapasztalati sémák legnagyobb tárháza...” S. VARGA 2005, 45.

58 DÁVIDHÁZI Péter, *Nyelvszerzés (A magyar nyelv elsajátításától irodalma képviseléséig)* = DÁVIDHÁZI 2004, 57–224. Persze Toldy esetét – és ekkor közelebb kerülünk Dávidházi nézőpontjához – felfoghatjuk úgy is, mint tudatos *anyanyelvcsere*t. Ez esetben Toldy nyelv-szerzése épp arra példa, hogy a nemzeti identitás teljes megéléséhez szükség van a nemzeti nyelv tökéletes birtoklására. A látszólagos ellentmondás ellenére vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály tézisével: „... gyakorlatilag csak annak a közönségnek a jelrendszereit ismerhetem, amelyhez tartozom. Csak egy anyanyelvem lehet.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A nemzet mint érték*, Új Forrás, 1980/4. 41.

59 ASSMANN 1999, 138.

60 S. VARGA 2005, 74.

61 Ezért nem tartom teljesen indokoltnak az európai vagy Kárpát-medencei etnológiával felváltani az egyes nemzeti néprajzokat,

mint sugallja ezt Liszka József tanulmánya: LISZKA József, *Két part között... A népi kultúra helye és szerepe Európa egyik ütközési zónájában* = FEDINEC 2008, 17–34.

62 VERES Valér, *A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai* = FEDINEC 2008, 59.

63 PÉNTEK 2007, János, *Nyelv és identitás a Kárpát-medencében*, Hittel, 2007/7. 92.

64 Vö. „A nyelvmegtartáshoz nem elegendő a szimbolikus érték: a nyelv nem önmagában, szimbolikusan nagy érték, hanem mindennapi használatában eszközváltásban is.” PÉNTEK 2007, 95.

65 ASSMANN 1999, 139.

66 Vö. „Akkor beszélhetünk modern értelemben vett nemzetről, amikor e hagyományos tudáskészletek egy-egy közösségben oly mértékben összecsiszolódnak, hogy különbözősük tudata háttérbe szorul az egység tudatához képest – a köztük levő feszültségeket a közösség a kognitív diszsonancia ingerküszöbe alá tudja szorítani (...), s az egységesnek tudott tudáskészlet hozzáigazodik a holisztikus modern társadalom tapasztalati kihívásaihoz...” S. VARGA 2005, 71–72.

irodalom nemzeti azonosságtudatunk egyik kiemelt közvetítője, őrzője és újrateremtője. (Dávidházi Péter az *Egy tudomány születésében* minden korábinál hangsúlyosabban irányítja a figyelmet arra, hogy az irodalom és az irodalomtörténet a magyar nemzet identitásképző elemei között kitüntetett helyet foglalt el.) „A *Szózat* mai értelmezéséhez hozzátartozik, hogy az 1956-os forradalom idején kitüntetett alkalmakkor énekelték, mint ahogy az *Egy mondat a zsarnokságról* mai jelentése is elválaszthatatlan attól, milyen szerepet játszott e költemény 1956 októberében. Számtalan más példa is igazolhatja, hogy a *nyelvi megnyilatkozás mint történeti esemény egyszerre irodalom s a nemzet önértelmezése.*”⁶⁷ Minden magyarul írott értékes mű formálja nemzeti önismeretünket – de fokozottabban azok a művek, amelyek fókuszba állítják a közösségi, nemzeti identitás problematikáját.⁶⁸ Ha pedig a magyar irodalom mindmáig hangsúlyosan foglalkozik nemzeti sorskérdésekkel, akkor abban túlságosan is leegyszerűsítő (és kényelmes) retrográd földhözragadtságot, netán irodalomelméleti igénytelenséget látni, annál sürgetőbb volna azonban *belátni*, hogy nem az irodalom horgonyzott le önmaga múltjánál, hanem a magyar történelem navigál újra és újra ugyanabba az öbölbe. (Leegyszerűsítve: a gyarmati függés különböző módozatai ismétlődtek az elmúlt néhány száz évben.) A mezsgyék és tájegységek átrajzolása, a határok drasztikus módosítása a magyar nemzettudat súlyos sérüléseivel járt együtt. Ami pedig konfliktussá, kérdésessé, megoldatlan problémává válik, az gyakrabban lesz az interakció témájává – így az irodalmi kommunikáció meghatározó elemévé is. „A művekben megnyilatkozó közösségi felelősség nem ütközik a művészet autonómiájával. Sőt egyenesen abból következik. A művészet előtt ugyanis nincs az életnek tiltott része.”⁶⁹

Történelem, közösségi identitás és nemzeti irodalom steril elkülönítése olyan fikció,⁷⁰ amelyet a világ egyetlen színpadán sem tudtak eddig színre vinni; a nemzeti identitás „fikcióját” viszont sokadszor – olykor véres tragédiákban – játssza újra a történelem, s ha rossz a darab, bizonyosan nem a témát kell számúzni, és nem negligálni kell a konfliktust, hanem megoldani valamiképp – de legalább szembesülni vele. A teljesen problémátlan nemzettudat – még sehol meg nem valósult – utópiájában természetesen statisztaszerepet sem kapna a nemzeti sorskérdésekkel vívódó magyar irodalom; ez az utópia azonban nem az irodalom megregulálásával valószínűsíthető meg (ha egyáltalán), az irodalom ugyanis – ez esetben legalábbis – nem ok, csak okozat. Az irodalom a kultúra és a társadalomtörténet szélesebb kontextusában létezik.

A nemzettudat a nemzeti kultúra viszonylatai közt képződik meg, kap értelmet. „A nemzeti kultúra kategóriája magában foglalja (a) a konkrét, látható és szemlélhető kulturális formákat és jelenségeket, (b) a történelmet és a nemzeti múltat mint a kulturális formák historikus és szociális kontextusát, és (c) az ebben az összefüggésben megalkotódó nemzeti jelleget.”⁷¹ Niedermüller Péter hangsúlyozza, hogy a nemzeti kultúra „konstrukciójának kulturális formái és cselekvései a társadalmi élet két nagy területével fonódnak össze, a művészetekkel (irodalom, színház, képzőművészetek) és a társadalmi és politikai rituálékkal (ünnepek, ceremóniák stb.)”⁷² (A művészeteknél kiegészítendő a felsorolás – legalább – a zenével!) Irodalomra vonatkoztatva igaz ez fordítva is: az irodalmi műnek nem csupán szerzője a megalkotója, hanem beleszól abba kora, korának társadalma, történelme, nemzettudata. Ha az olvasót társszerzőként értelmezzük, legalább annyi joggal tarthatjuk társszerzőnek a mű létrejöttét, illetve a mindenkor olvasó korának társadalmi-történelmi, kulturális atmoszféráját.⁷³

67 SZEGEDY-MASZÁK 2003, 19. Az „1956 októberében” szókapcsolat nyilvánvalóan általában a forradalmat jelölheti, hiszen Illyés verse 1956. november 2-án jelent meg.

68 Vö. „Sokféle érték van egy irodalomban, de nem véletlen az, hogy egy-egy nemzet tudatában azok a művek élnek közösségformáló erőként, amelyekben a nemzet létének igazsága lép működésbe.” GÖRÖMBEI András, *Irodalom és nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 20032, 23.

69 GÖRÖMBEI András, *Irodalom és nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 20032, 9.

70 Hegel még együtt látta történelem, vallás és művészetek hármását: „Ha mármost meg akarjuk határozni, mi a művészet végcélja, akkor azt kell mondanunk: a művészetnek fel kell fednie az igazságot, be kell mutatnia azt, ami az emberi szívben megmozdul, mégpedig képszerű, konkrét formában. Ebben a végcélban a művészet osztozik a történelemmel, a vallással és a szellem egyéb formáival.” HEGEL 2004, G. W. F., *Előadások a művészet filozófiájáról*, ford. Zoltai Dénes, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 81.

71 NIEDERMÜLLER 2002, Peter, *Der Mythos der Nationalkultur: die symbolischen Dimensionen des Nationalen* = A. GERGELY András (szerk.),

A nemzet antropológiája, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002, 13. „Die Kategorie der Nationalkultur (...) beinhaltet (a) die konkreten, sichtbaren und beobachtbaren kulturellen Formen und Erscheinungen[,] (b) die Geschichte und nationale Vergangenheit, als historischen und sozialen Kontext der kulturellen Formen, und (c) den sich in diesem Zusammenhang konstituierenden nationalen Charakter.“ (A főszövegben – és a továbbiakban – saját fordításomban.)

72 NIEDERMÜLLER 2002, 19. („Die kulturellen Formen und Handlungen der Konstruktion haben sich besonders mit zwei großen Bereichen des gesellschaftlichen Lebens verknüpft, mit der Kunst (Literatur, Theater, bildende Künste) und mit dem gesellschaftlichen und politischen Ritual (Feste, Zeremonien, usw.)”).

73 Vö. az irodalom újabb, antropológiai indítatású értelmezésével: „Az irodalmi szöveg antropológiai horizontján a szöveg az a motívum vagy jelentés, amelyben mindig temporális/történeti tényezők is jelen vannak, de ezek antropológiai érdeküként jelennek meg, mivel a szubjektum mindig történeti konstrukció, a nyelvhez való viszonya maga is temporális kölcsönösség mikéntjeitől függ...” A. GERGELY András, *A „hamis nemzet” mint irodalomantropológiai tematika* = A. GERGELY 2002, 49.

Történelem és irodalom századokon át szoros egymásra-utaltságban élt nem csak hazánkban, de a közép-európai régió legtöbb országában. Magyarország „viharos történelme szinte megkövetelte a sorsértelmezést, az önszemléletet, az önismeret elmélyítését, a jövő feletti töprengést és elmélkedést, s mindez a szóművészeti eljárások révén nyert kifejeződést.”⁷⁴ Egyéni és közösségi önszemlélet szorosan egybeforrt a magyar irodalom századaiban. „Egyik legmélyebb hagyománya irodalmunknak a nemzeti kiszolgáltatottság elleni tiltakozás, az egyéni és a nemzeti szabadság óhajtása, az emberi teljesség igénye, a »lefokozott élet« elleni lázadás. Ebben a törekvésében olyan folytonosság van, mely egyént és közösséget az elnyomás és a kényszerűség közepette is tartásra, értékóvásra és értékteremtésre ösztönzött, a nemzeti függetlenség idején pedig nemzeti felelősségre int.”⁷⁵

Ez a szemléleti hagyomány épp az elmúlt másfél évtizedben látszott – a posztmodern nézőpontjából – megkérdőjeleződni és leértékelődni. Olyannyira, hogy ma már minduntalan hangsúlyozni kell: az én-identitását a mi-identitással egységbe foglaló – és ezzel saját közösségi, „zoón politicon” mivoltát teljességében átélő⁷⁶ – író „önkifejezése aligha választható el szűkebb közösségének, nemzetének történelmi jelenlététől, esélyeinek és gondjainak mérlegelésétől.”⁷⁷ Ez nemhogy fenyegetné az irodalom autonómiáját és az irodalmi műalkotás önértékét – annak kereteit adja meg: „A művészet autonómiájának biztosítéka és alapja az, hogy a kultúra egységének a része, és ebben az egységben nem csupán sajátos, hanem *szükségszerű és helyettesíthetetlen* szerepet játszik.”⁷⁸

A tény, hogy a magyar irodalom a magyarság történelmének rezonőrje *is*, nem jelenti a történelmi szemléletmód kizárólagosságát, és főként nem a poétikai érték háttérbe szorulását. *Önmagában* nem esztétikai érték bármely kivételes, társadalmi vagy akár történelmi folyamatokba beavatkozó vagy azokra hivatkozó, azokat felidéző irodalmi gesztus; ha azonban poétikailag következetesen megalkotott mű része, semmi nem

indokolhatja e gesztus megbélyegzését s ezáltal a mű leértékelését. „A művészi érték olyan elemek sokaságából képződik az alkotó teremtő munkája révén, amely elemek önmagukban nem esztétikaiak, de a műalkotásban az esztétikai érték alkotóelemeivé válnak. Ezek között az értékek között fontos hely illeti meg a megismerő és az eszmét sugárzó értékelemeket, a Markiewicz által referenciálisnak, illetve posztulativnak nevezett tényezőket.”⁷⁹ Irodalom és referencia kapcsolatának újabb vitáiból hadd csatlakozzam Veres András véleményéhez, aki szerint „...nem maguknak a referencialitásoknak [a] tételezése, hanem az értelmezés velük visszaélő műveletei okolhatók az interpretációk félresiklásáért.”⁸⁰ Veres tehát nem zárja ki műalkotás és referencialitás között a szerves kapcsolatot: „Ha jobban belegondolunk, az *alteritás (másság) feszültséget és megértést generáló jelentkezése* nemcsak az irodalom és olvasója vagy a múlt és jelen eltérő horizontjának relációjában vethető fel, hanem az *irodalom és életvalóság kapcsolatában* is. Attól még, hogy figyelembe veszik egymás másságát (vagy éppen figyelmen kívül hagyják azt), az irodalom is, az életvalóság is értékelhető impulzusokat kap egymástól. A kölcsönös interreferencia nemcsak a rendszerek között áll fenn (...), hanem – minthogy dinamikus struktúrákról van szó – az alrendszerek, sőt a kisebb komponensek szintjén is.”⁸¹

A magyar irodalom történelemre hangoltsága történelmünk jellegéből is következik. A történelmi sorscsapások következtében érthető, hogy már a XVI. században „a siralom, a jeremiád, a *Querela Hungariae/Pannoniae* toposza került az ország és a magyarság sorsfestő kommunikációjának előterébe”,⁸² kiegészülve később olyan, szintén mindmáig élő toposzokkal, mint például a védőbástya-szerep, a *ruina Hungariae/Transsylvaniae* vagy a régi dicsőség (*fama bona*) toposza.⁸³

A történelemmel együtt alakuló, együtt lélegző magyar irodalom volt a magyar nemzettudat legfőbb alakítója, sőt létrehozója. Ebből a történelmi szemléletből, „a konfesszionális kereteknek, majd a hungarustudatnak a burkából fokozatosan vált ki az etnikai, majd

74 BITSKEY 2004, István, *A nemzetsors toposzai a XVII. századi magyar irodalomban*, Hítel, 2004/11. 103.

75 GÖRÖMBEI András, *Irodalom és nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 20032, 13.

76 Vö. „Arisztotelész »zoón politicon«-ként definiálja az embert: olyan társas állatként, amely politikai rendekben, közösségekben, csoportokban él. Az ember természettől fogva közösségre teremt.” ASSMANN 1999, 137.

77 GÖRÖMBEI András, *Nemzettudat a mai magyar irodalomban* = GÖRÖMBEI 1999, 381.

78 BAHTYIN, Mihail, *A tartalom, az anyag és a forma a verbális művészetben* = Uő, *A szó az életben és a költészetben*, Európa Könyvkiadó, Budapest 60. [Kiemelések az eredetiben.]

79 GÖRÖMBEI András, *Irodalom és nemzeti önismeret* = GÖRÖMBEI 20032, 11.

80 VERES 2004, András, *A referencia védelmében* = VERES András szerk., *Az irodalomtörténet esélye*, Gondolat Kiadó, Budapest 153. [Kiemelések itt és később az eredetiben.] (Vö. „Nem választani kell a referenciális és a poetológiai olvasás között, hanem arányosan tárítani a kettőt.” TVERDOTA György, *A József Attila-kutatás dilemmái. Egy tanulmánykötet ürügyén* = TVERDOTA György – VERES András szerk., *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*, Balassi, Budapest, 2003. 204.)

81 VERES 2004, 155.

82 BITSKEY 2004, 104.

83 BITSKEY 2004, 105–109.

az anyanyelvi tényező, amely a modern nemzetfogalmat készítette elő”⁸⁴

Mind történelmünk folyamatából, mind a hagyományozódott toposzokból következik, hogy a „magyar irodalom nemzettudata defenzív, védekező jellegű. Elemi emberi jogokért küzd, elemi igények elfogadhatóságáért érvel. Defenzív jellege történelmi adottságaiból következik, másrészt az is tény, hogy a magasrendű irodalom többnyire a tragikumból párállik föl, a veszteség, a megnyomortottság, a lefokozott élet elleni küzdelemből sarjad.”⁸⁵

A defenzív szemlélet okaként talán azzal is számolnunk kell, hogy a nemzet-tudat alakítása ritkán – még a nemzeti ébredés korában sem teljesen – tudatos folyamat. Értékét azonban nem is a tudatos–öntudatlan reláció határozza meg. Az „elképzelt közösség” vulgari-zált értelmezése⁸⁶ az igaz–hamis viszonyrendszer sugalmazásával, s ehhez csatoltan a ’nincs érvényes igazság’ axiómájával bélyegzi a közösségi látásmódot eltévelyedésnek. „Az identitásképzés (...) nem a kitalálás analogonja, hanem a létrehozásé, vagyis a viszonyítási rendszer más: az előbbinél az igaz–hamis reláció a releváns, míg az utóbbinál az öntudatlan–tudatos. Az identitásképzés persze még így sem feltétlenül az identitás tervezett és tudatos alakítását jelenti, hanem azt, hogy a politikai filozófia tudatos terében megképzett és megképződött eszmék a kollektív tudat szintjére kerülve eleve adottként funkcionálhatnak.”⁸⁷ Az irodalmi mű elsődlegesen sohasem kollektív identitást, nemzettudatot alakítandó jön létre; ez a funkciója azonban különösen fölerősödik olyan időszakokban, amikor a nemzeti önismeret folytatólágossága, folyamatossága súlyosan veszélyeztetve van – legyen ez létrejöttének vagy aktuális újraértelmezésének ideje.

Az ilyen értelemben felfogott nemzeti irodalom fogalmába tehát nem a magyar nyelven írott irodalmi művek összességét kell érteni. A nemzeti jelző itt tema-

tikai és világnézeti irányultságra is utal, a közösségi értékek, nemzeti identitás problémává váló ügyét a műbe emelő alkotói szándékra.

Ne higgyük azonban, hogy e szempontok függetlenek a poétikától, érintetlenül hagynák azt. A történelmi, hagyományközpontú szemlélet egyik következménye a remitológizáció: a nemzeti történet- és hagyománykincs újragondolása, újraszituálása, a jelen horizontjával tágított újra-elbeszélése. A remitológizáció archaikus változata a legelemibb szintekig hatol, feltárva a nemzeti hagyományoknak azt a forrásvidékét, amely az egyes etnikumokat összekapcsolja. A nemzeti értelmezése legalább itt eredendően és elevenen kapcsolódik a (közép-)európai szintérbe.

A poétika más összetevőire is hatással van a tematikai-világnézeti irányultság. A történelmi és irodalmi hagyományok újragondolása a portré- és szerepvers műfajának újraértését, megújulását is jelenti sokaknál, Nagy Lászlótól Kányádi Sándoron át Baka Istvánig. Az alkotó differenciáltabb – az individuum közösségi identitását is színre vivő – énábrázolása kedvez az olyan összetettebb, terjedelmesebb versalakzatok létrejöttének, mint a hosszúvers (Juhász Ferentől Buda Ferencen át Ratkó József). Múlt és jelen, történelem és jelenkori politikum összeütköztetése gyakran jár együtt olyan kétpólusú világértelmezéssel, amelynek gyökerei szintén az archaikus népi kultúra mélyrétegeibe nyúlnak.

A nemzeti irodalom tehát olyan összetett alakzat, amely eredetét tekintve a magyar irodalom legszélesebb talapzatú hagyományára támaszkodik, jellegzetességeit illetően pedig nem írható le azzal az evidenciával, hogy magyar nyelven szólal meg: a nemzeti identitást kérdésként, problémaként és közösségi ügyként felfogó alkotók témaválasztása és világszemlélete áttételesen poétikai következményekkel is jár, és poétikai rokonságot is létrehoz az egyes alkotók művei között.

Kazinczy szülőháza, Érsemjén (képeslap, 1920)

84 BITSKEY 2004, 110.

85 GÖRÖMBEI András, *Nemzettudat a mai magyar irodalomban* = GÖRÖMBEI 1999, 383-384.

86 Ehhez vö. S. VARGA 2005, 36.

87 DEBRECZENI Attila, *Nemzet- és nacionalizmus-diskurzusok* = JANKOVICS – NYERGES 2004, József – Judit (szerk.) *Hatalom és kultúra II. (Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai)*, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest, 1192.